

Practice of Development]. Kyiv : KNEU, 2012. https://ir.kneu.edu.ua/bitstream/handle/2010/11443/kolot_3.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Kozyreva, P. M. "Mezhlichnostnoye doveriye v kontekste firmirovaniya sotsialnogo kapitala" [Interpersonal Trust in the Context of Social Capital Formation]. *Sotsiologicheskiye issledovaniya*, no. 1 (2009): 43-54.

Mishyn, Yu. "Sotsialnyi kapital v suchasnoi ekonomichnoi systemi" [Social Capital in the Modern Economic System]: *avtoref. dys. ... kand. ekon. nauk : 08.00.01*, 2010.

Portes, A., and Sensenbrenner, J. "Embeddedness and Immigration: Notes on the Social Determinants of Economic Action". *The American Journal of Sociology*, vol. 98, no. 6 (1993): 1320-1350.

Stepanova, O. V. "Sotsialnyi kapital ta problemy efektyvnosti derzhavnoho rehuliuвання ekonomiky" [So-

cial Capital and Problems of Efficiency of State Regulation of Economy]. *Efektivna ekonomika*. 2011. <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=801>

"The Legatum Prosperity Index – 2019". https://prosperity-site.s3-accelerate.amazonaws.com/6915/8634/9288/The_Legatum_Prosperty_Index_2019_Overview.pdf

Wallace, C., and Pichler, F. "Bridging and Bonding Social Capital: Which is More Prevalent in Europe?" *European Journal of Social Security*, vol. 9, no. 1 (2007): 29-53. DOI: <https://doi.org/10.1177/138826270700900103>

Woolcock, M., and Narayan, D. "Social Capital: Implications for Development Theory, Research, and Policy". *The World Bank Research Observer*, vol. 15, no. 2 (2000): 225-249. DOI: <https://doi.org/10.1093/wbro/15.2.225>

УДК 330.1
JEL: D70; O17

ПОШИРЕННЯ КОНСПІРОЛОГІЧНИХ ТЕОРІЙ ЯК ІНСТИТУЦІЙНИЙ ФАКТОР ДИНАМІКИ ФОРМАЛЬНИХ ПРАВИЛ

©2020 ВОЛОСНІКОВА Н. М., УГРІМОВА І. В., ГУБАНОВА Н. Н.

УДК 330.1
JEL: D70; O17

Волоснікова Н. М., Угрімова І. В., Губанова Н. Н. Поширення конспірологічних теорій як інституційний фактор динаміки формальних правил

Метою статті є визначення наслідків маніпулювання конспірологічними теоріями для динаміки чинних формальних правил і заходів з його попередження. Виявлено, що може бути виділено чотири групи чинників, що визначають придатність поширених у суспільстві конспірологічних теорій для експлуатації гравцями-маніпуляторами у власних інтересах, а саме: чисельність групи, що вірить у відповідну конспірологічну теорію; залежність ступеня занепокоєння прибічників конспірологічних теорій від норм чинного законодавства; несуперечливість бажаних для прибічників конспірологічних теорій інституційних змін інтересам впливових зацікавлених груп; можливість звинуватити політичного опонента в участі у змові. Зазначено, що єдиною групою гравців-маніпуляторів, що завжди має можливість скористатися у власних інтересах поширеними в суспільстві конспірологічними теоріями, є гравці-опортуністи. Зроблено висновок, що найбільш ефективними із зазначених є заходи з підвищення освіченості суспільства. Завдяки покращенню якості загальної складової освіти та формуванню широкого світогляду членів суспільства в ньому (суспільстві) формується критичне ставлення до сумнівних тверджень і безпідставних звинувачень опонентів, які продукуються численними гравцями-опортуністами, що створюватиме менш сприятливі умови для поширення конспірологічних теорій. Проте дані заходи також характеризуються й суттєвим недоліком, що суттєво обмежує перспективи їх застосування, – високим рівнем витрат, пов'язаних з реалізацією, та небажанням роботодавців оплачувати «зайву» освіту працівників.

Ключові слова: конспірологічна теорія, інституційний фактор, формальні правила.

DOI: <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2020-12-25-31>

Бібл.: 23.

Волоснікова Наталія Миколаївна – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри загальної економічної теорії, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут» (вул. Кирпичова, 2, Харків, 61002, Україна)

E-mail: Natalia.Volosnikova@khpri.edu.ua

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-9076-5231>

Угрімова Ірина Володимирівна – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту та оподаткування, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут» (вул. Кирпичова, 2, Харків, 61002, Україна)

E-mail: iryna.uhrimova@khpri.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4641-1051>

Губанова Ніно Нодарівна – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри загальної економічної теорії, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут» (вул. Кирпичова, 2, Харків, 61002, Україна)

E-mail: nino.hubanova@khpri.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9253-2666>

UDC 330.1
JEL: D70; O17

Volosnikova N. M., Ugrimova I. V., Gybanova N. N. Dissemination of Conspiracy Theories as an Institutional Factor in the Dynamics of Formal Rules

The article is aimed at determining the consequences of manipulation with conspiracy theories for the dynamics of the current formal rules and measures to prevent such manipulation. It is identified that four groups of factors can be allocated to determine the suitability of conspiracy theories common in society for exploitation by manipulator players in their own interests, namely: number of group members that believe in the appropriate conspiracy theory; dependence of the degree of concern of supporters of conspiracy theories on the norms of the current legislation; non-contradiction of the institutional changes, desired for

supporters of conspiracy theories, to the interests of influential interested groups; opportunity to accuse a political opponent of participating in a conspiracy. It is specified that the only group of manipulator players, which always has the opportunity to take advantage of common conspiracy theories in society, are the opportunist players. It is concluded that the most effective of the mentioned in the article are the measures to increase the education of society, due to the improvement of the quality of the overall component of education and the formation of a broad outlook of members of society, critical attitude to dubious assertions and baseless accusations of opponents produced by numerous opportunist players is formed, and thus less favorable conditions for the spread of conspiracy theories are created. However, these measures are also characterized by a significant disadvantage, which significantly limits the prospects for their application – a high level of costs associated with the implementation, and the reluctance of employers to pay for «unnecessary» education of employees.

Keywords: conspiracy theory, institutional factor, formal rules.

Bibl.: 23.

Volosnikova Nataliia M. – PhD (Economics), Associate Professor, Associate Professor of the Department of General Economic Theory, National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute» (2 Kyrpychova Str., Kharkiv, 61002, Ukraine)

E-mail: Nataliia.Volosnikova@khp.edu.ua

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-9076-5231>

Ugrimova Iryna V. – PhD (Economics), Associate Professor, Associate Professor of the Department of Management and Taxation, National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute» (2 Kyrpychova Str., Kharkiv, 61002, Ukraine)

E-mail: iryna.uhrimova@khp.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4641-1051>

Gybanova Nino N. – PhD (Economics), Associate Professor, Associate Professor of the Department of General Economic Theory, National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute» (2 Kyrpychova Str., Kharkiv, 61002, Ukraine)

E-mail: nino.hubanova@khp.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9253-2666>

Непохитна віра окремих верств суспільства в різноманітні змови впливових осіб є невід’ємною частиною сьогоденного суспільного життя. Наскільки це б не здавалося дивним, у 21 столітті люди охоче вірять у різноманітні нісенітниці – від голлівудської постановки висадки людини на Місяць до створення таємних біологічних лабораторій урядами окремих країн та загрози тотальної «типізації» внаслідок щеплень від коронавірусу. Проте поширення в суспільстві різноманітних конспірологічних теорій, або теорій змови, є не лише шокуючим явищем, але й суттєво ускладнює процес інституційних перетворень, що вкрай негативно позначається на динаміці чинних формальних правил та їх ефективності. Відповідно, поширення в суспільстві різноманітних конспірологічних теорій є не лише актуальною, але й небезпечною проблемою, що вимагає пошуків ефективних заходів з мінімізації її негативних наслідків.

Поширення в суспільстві конспірологічних теорій може мати тяжкі негативні наслідки як для економіки країни, так і для багатьох інших сфер суспільного життя та навіть призводити до спалахів насилля. Але, незважаючи на це, переважна більшість досліджень даної проблеми була проведена дослідниками з психології та політології, серед яких можна назвати таких, як Стефан Левандовскі (*S. Lewandowsky*) [1–3], Вірен Свамі (*V. Swami*) [4–6], Джозеф Ушинскі (*J. E. Uscinski*) [7; 8], Карен Дуглас (*K. M. Douglas*) [9; 10] та інших [11–14].

Дослідниками були виявлено чинники, що сприяють виникненню та поширенню в суспільстві різноманітних конспірологічних теорій, виділено характерні ознаки конспірологічних теорій і запропоновано заходи, що мають протистояти конспірологічному мисленню. Проте, незважаючи на зазначені успіхи, проблема поширення конспірологічних

теорій є недостатньо дослідженою. Так, дослідниками приділяється недостатня увага тим загрозам, що несе поширення конспірологічних теорій для економічного та соціального життя суспільства, та пошуку заходів, які здатні пом’якшити відповідні негативні наслідки в умовах стрімкого поширення подібних теорій. Також поза увагою дослідників залишається проблема маніпулювання конспірологічними теоріями, що здійснюється гравцями-маніпуляторами для задоволення їх власних корисних інтересів.

Метою статті є визначення наслідків маніпулювання конспірологічними теоріями для динаміки чинних формальних правил і заходів з його попередження.

Подібно до випадку маніпулювання суспільними настроями, гравці-маніпулятори для досягнення власних корисних цілей можуть скористатися занепокоєнням частини суспільства через уявну змову та її можливі негативні наслідки. Тобто гравці-маніпулятори можуть вдатися до маніпулювання найбільш перспективними для їх цілей конспірологічними теоріями. Проте у випадку експлуатації віри в певну конспірологічну теорію з чотирьох можливих типів гравців-маніпуляторів скористатися сприятливими суспільними настроями у власних інтересах можуть лише: дрібні гравці та інституційні кілери, що представлені переважно окремими політиками або політичними партіями; гравці-опортуністи, представлені письменниками, журналістами та «незалежними дослідниками», що задовольняють власні корисні інтереси, підживлюючи занепокоєння суспільства. Великі ж гравці не можуть експлуатувати відповідні сприятливі настрої, бо, за визначенням, великими вважаються гравці, які здатні цілеспрямовано формувати суспільні настрої, що у випадку конспірологічних теорій неможливо [15–18].

Загалом може бути виділено чотири групи чинників, що визначають придатність поширених у суспільстві конспірологічних теорій для експлуатації гравцями-маніпуляторами у власних інтересах:

- ✦ чисельність групи, що вірить у відповідну конспірологічну теорію;
- ✦ залежність ступеня занепокоєння прибічників конспірологічних теорій від норм чинного законодавства;
- ✦ несуперечливість бажаних для прибічників конспірологічних теорій інституційних змін інтересам впливових зацікавлених груп;
- ✦ можливість звинуватити політичного опонента в участі у змові.

Необхідною умовою, що забезпечує привабливість певної конспірологічної теорії для її експлуатації гравцями-маніпуляторами, є чисельність групи занепокоєння, що вірить у відповідну конспірологічну теорію. Є цілком очевидним, що не дуже популярна конспірологічна теорія, яка згуртовує лише невелику групу прихильників, є мало перспективною для гравців-маніпуляторів. Фактично, єдина група гравців, що може використовувати подібні конспірологічні теорії у власних інтересах, це гравці-опортуністи, які готові задовольнити обмежений попит прихильників подібних теорій на літературу, що підживлює їх інтерес до уявної проблеми.

Проте значна чисельність групи, що вірить у відповідну конспірологічну теорію, є необхідною, але не достатньою умовою, що спонукатиме дрібних гравців та інституційних кілерів вдаватися до експлуатації відповідної конспірологічної теорії. Для того, щоб гравці-маніпулятори з названих вище груп змогли скористатися сприятливими суспільними настроями, їм необхідно або заволодіти прихильністю прибічників відповідної конспірологічної теорії, позиціонувавши себе як політичну силу, що перешкоджає діям змовників, або позбавити подібної прихильності своїх політичних опонентів, звинувативши останніх у тому, що вони замішані в змові.

Чинником, що дозволяє гравцям-маніпуляторам позиціонувати себе як політичну силу, що перешкоджає діям змовників, є залежність ступеня занепокоєння прибічників конспірологічних теорій від норм чинного законодавства. У цьому випадку зміна норм чинного законодавства дозволяє гравцям-маніпуляторам безпосередньо впливати на ступень занепокоєння прибічників певної конспірологічної теорії. Відповідно, політичні гравці можуть змінювати чинні формальні правила відповідно до бажань прибічників конспірологічних теорій, намагаючись здобути їх прихильність та збільшити таким чином свій електорат. Проте чинні формальні правила завжди були компромісом інтересів багатьох сторін. Через це зміна чинних формальних правил у відповідності з бажаннями прибічників конспірологічних теорій не

може не зачепити інтереси інших зацікавлених груп. Внаслідок чого намагання здобути прихильність прибічників конспірологічних теорій може обернутися для політичних гравців суттєвим зменшенням електорату. Очевидно, що гравці-маніпулятори вдаватимуться до реалізації даної стратегії лише в тому випадку, якщо зміна чинних формальних правил відповідно до бажань прибічників конспірологічних теорій не суперечить інтересам інших прихильників даної політичної сили, або ж виграш від залучення до своїх лав прибічників певної конспірологічної теорії буде більше, ніж втрати інших виборців. Лише в цьому разі політичні гравці зможуть здобути прихильність прибічників конспірологічних теорій, не ризикуючи втратити решту своїх виборців.

Зміна чинних формальних правил, що відбувається через втручання гравців-маніпуляторів, може проявлятися або у формі прийняття формальних правил, що унеможливає досягнення уявними змовниками їх мети, або ж у формі скасування раніше прийнятих формальних правил, якщо вони, на думку прихильників відповідної конспірологічної теорії, сприяли діям змовників. Необхідно також звернути увагу на те, що саме цей випадок експлуатації гравцями-маніпуляторами наявних конспірологічних теорій може негативно позначитися на ефективності чинних формальних правил, призводячи до їх значної транзакційної та етичної неефективності [19].

Друга стратегія більш легка в реалізації, але можливість її застосування є асиметричною: у будь-якої політичної сили, яка знаходиться в опозиції, як правило, існує значно більше можливостей для обвинувачення правлячої партії в тому, що вона бере участь у таємній змові або потурає змовникам. Це обумовлено тим, що у політичної сили, що знаходиться при владі (або коаліції відповідних сил) є значно більше можливостей для зміни чинних формальних правил, ніж у опозиції. Тому небажання правлячої партії піти на поступки прибічникам конспірологічних теорій, тим більше спроби заперечити наявність подібної змови, буде однозначно сприйнято відповідною групою занепокоєння як доказ участі у змові. Натомість спроби звинуватити в змові опозицію, що з об'єктивних причин суттєво обмежена у своїх можливостях змінювати чинні формальні правила, приречена на поразку.

Так, наприклад, якщо значна частина суспільства окремої країни вірить у наявність таємних лабораторій, що фінансуються та діють в інтересах іноземного уряду, політична опозиція даної країни може спробувати збільшити власний електорат, звинувативши правлячу верхівку у змові з іноземним урядом та пообіцявши закрити уявні лабораторії в разі їх перемоги на найближчих виборах. Проте спроби обвинуватити в подібній змові опозицію виглядатимуть непереконливими навіть в очах прибічників даної конспірологічної теорії.

Враховуючи вищезазначене, можна стверджувати, що єдиною групою гравців-маніпуляторів, що завжди має можливість скористатися у власних інтересах поширеними в суспільстві конспірологічними теоріями, є гравці-опортуністи. Дрібні гравці та інституційні кілери можуть вдаватися до експлуатації наявних конспірологічних теорій лише у двох випадках. *По-перше*, якщо висока чисельність групи, що вірить у дану конспірологічну теорію, одночасно поєднується з такими чинниками, як залежність ступеня занепокоєння прибічників конспірологічних теорій від норм чинного законодавства та несуперечливість бажаних для прибічників конспірологічних теорій інституційних змін інтересам більшості членів суспільства. *По-друге*, якщо висока чисельність прибічників відповідної конспірологічної теорії поєднується з можливістю звинуватити політичного опонента в участі у змові. Участь же великих гравців в експлуатації конспірологічних теорій неможлива.

Розглянемо тепер, як поширення в суспільстві конспірологічних теорій впливає на динаміку та якість чинних формальних правил. У сучасному суспільстві постійно присутній широкий спектр різноманітних конспірологічних теорій. Проте не всі з них однакові за рівнем небезпеки для інституційних перетворень.

Ступінь небезпеки конспірологічних теорій для інституційних перетворень визначається трьома чинниками:

- ✦ чисельність групи, що вірить у відповідну конспірологічну теорію;
- ✦ залежність ступеня занепокоєння прибічників конспірологічних теорій від норм чинного законодавства;
- ✦ несуперечливість бажаних для прибічників конспірологічних теорій інституційних змін інтересам впливових зацікавлених груп.

Основним чинником, що визначає те, наскільки згубним для ефективності чинних формальних правил виявиться поширення тієї чи іншої конспірологічної теорії, є не предмет уявної змови, а чисельність прибічників відповідної теорії. Мала чисельність групи, що об'єднує прибічників певної конспірологічної теорії, суттєво зменшує імовірність негативних наслідків для ефективності чинних формальних правил. Це обумовлено двома причинами. З одного боку, невелика кількість прибічників відповідної теорії не дозволяє їм перетворитися на потужну політичну силу, що здатна самостійно домогтися бажаних для неї інституційних змін. З іншого боку, вже наявні політичні сили не намагатимуться здобути прихильність даної групи через її малу чисельність та, відповідно, не докладатимуть зусиль для внесення змін у чинні формальні правила, бажані для даної групи.

Так, наприклад, поширення в окремих групах суспільства віри в те, що урядові установи США змо-

вилися для постановки висадки людини на Місяць або для утримання на військових базах прибульців, чий корабель зазнав аварії, нездатне стати причиною зміни інституційних рамок суспільства, загальмувати розвиток технологій чи скласти загрозу життю та здоров'ю як групи занепокоєння, так і решти суспільства.

Розглянуті вище чинники визначають виключно спроможність конспірологічних теорій впливати на динаміку інституційних перетворень. Але слід також відзначити, що в багатьох випадках поширення певних конспірологічних теорій, що не можуть призвести до зміни чинних формальних правил і зменшити їх ефективність, може все ж таки мати не менш трагічні наслідки для суспільства.

Так, наприклад, переконаність значної частини населення в тому, що світова пандемія коронавірусу є нічим іншим, як вигадкою фармацевтичних кампаній, що змовилися для збільшення обсягів продажів своєї продукції, може обумовити легковажне ставлення до вимог карантину та стати причиною стрімкого зростання захворюваності та кількості летальних випадків не лише серед прибічників даної конспірологічної теорії, але й серед інших членів суспільства.

Як можна бачити, чинники, що визначають ступінь небезпеки конспірологічних теорій для інституційних перетворень, є підмножиною чинників, що визначають придатність відповідних конспірологічних теорій для експлуатації гравцями-маніпуляторами у власних інтересах.

Звищевикладеного стає очевидним, що як надмірне привертання суспільної уваги до актуальних проблем сьогодення, так і схильність певної частини населення до віри в різноманітні теорії змови, є наслідками високого рівня занепокоєння суспільства окремими проблемами, що несуть як реальну, так і уявну небезпеку. Основною ж відмінністю конспірологічних теорій від сприятливих для маніпулювання суспільних настроїв є те, що у випадку конспірологічної теорії не лише загострюється увага до тієї чи іншої соціально-економічної проблеми, але й поширюється впевненість у тому, що відповідна проблема є безпосереднім наслідком уявної змови певних впливових кіл. Через це експлуатацію поширених у суспільстві конспірологічних теорій можна розглядати як окремий випадок маніпулювання суспільними настроями.

Відповідно, для попередження експлуатації гравцями-маніпуляторами популярних конспірологічних теорій можуть бути застосовані ті ж самі заходи, що мають застосовуватися для попередження маніпулювання суспільними настроями [20; 21]:

- ✦ репресивні заходи;
- ✦ політика комплексного розв'язання загальної проблеми;
- ✦ заходи з підвищення освіченості суспільства.

Репресивні заходи у випадку попередження експлуатації віри в конспірологічні теорії будуть характеризуватися ще меншою ефективністю, ніж у випадку маніпулювання суспільними настроями. Це обумовлено тим, що крім таких загальних вад репресивних заходів, як їх неспроможність усунути можливості для маніпулювання, високого рівня витрат утримання репресивних і аналітичних структур і потенційної можливості самим репресивним заходам перетворитися на джерело маніпулювання суспільними настроями, до недоліків додається також посилення впевненості прихильників відповідної конспірологічної теорії у своїй правоті. Даний недолік репресивних заходів є наслідком того, що в очах прибічників відповідної конспірологічної теорії будь-які спроби уряду припинити силовим шляхом діяльність гравців-маніпуляторів буде виглядати не лише як підтвердження наявності змови, але й як участь у цій змові самого уряду. Це означатиме, що формальні правила, встановлені на вимогу прихильників конспірологічних теорій, будуть характеризуватися зворотною несиметричністю та значною сталістю [22; 23].

Найбільш ефективним з указаних заходів є підвищення освіченості суспільства. Завдяки покращенню якості загальної складової освіти та формуванню широкого світогляду у членів суспільства формується критичне ставлення до сумнівних тверджень і безпідставних звинувачень опонентів, які продукуються численними гравцями-опортуністами, що створюватиме менш сприятливі умови для поширення конспірологічних теорій. Проте даний захід також характеризується й вагомим недоліком, що суттєво обмежує перспективи його застосування – високим рівнем витрат, пов'язаних з реалізацією відповідних заходів і небажанням роботодавців оплачувати «зайву» освіту працівників.

ВИСНОВКИ

З огляду на вищезазначене можна зробити такі висновки.

Маніпулювання поширеними в суспільстві конспірологічними теоріями є одним із основних типів формальних і неформальних інституційних факторів, що обумовлюють довгострокову динаміку формальних правил і визначають їх ефективність.

Аналогічно до випадку маніпулювання суспільними настроями гравці-маніпулятори можуть скористатися сприятливою ситуацією та експлуатувати у власних інтересах віру частини суспільства в поширені конспірологічні теорії. Проте маніпулювання конспірологічними теоріями має певні відмінності. Так, у випадку експлуатації наявних конспірологічних теорій, на відміну від маніпулювання суспільними настроями, скористатися сприятливими суспільними настроями у власних інтересах можуть лише три з чотирьох можливих типів гравців-маніпуляторів: дріб-

ні гравці, гравці-опортуністи та інституційні кілери. При цьому гравці-опортуністи є єдиною групою, що завжди має можливість скористатися у власних інтересах наявними конспірологічними теоріями, незалежно від ступеня їх поширеності.

Придатність наявних у суспільстві конспірологічних теорій для експлуатації гравцями-маніпуляторами у власних інтересах визначається такими чинниками: чисельність групи, що вірить у відповідну конспірологічну теорію; залежність ступеня занепокоєння прибічників конспірологічних теорій від чинних норм законодавства; несуперечливість бажаних для прибічників конспірологічних теорій інституційних змін інтересам впливових зацікавлених груп; можливість звинувачення політичного опонента в участі у змові. Негативні ж наслідки для динаміки формальних правил і рівня їх ефективності внаслідок поширення конспірологічних теорій будуть спостерігатися лише за умови одночасної дії трьох перших з наведених вище чинників.

Для попередження експлуатації конспірологічних теорій гравцями-маніпуляторами можуть бути застосовані: репресивні заходи; політика комплексного розв'язання загальної проблеми; заходи з підвищення освіченості суспільства.

Проте ефективність репресивних заходів буде суттєво меншою у випадку застосування їх для попередження експлуатації віри суспільства в конспірологічні теорії, ніж у випадку попередження маніпулювання суспільними настроями. ■

ЛІТЕРАТУРА

1. Lewandowsky S., Stritzke W. G. K., Oberauer K., Morales M. Memory for Fact, Fiction, and Misinformation: The Iraq War 2003. *Psychological Science*. 2005. Vol. 16. Issue 3. P. 190–195.
DOI: <https://doi.org/10.1111/j.0956-7976.2005.00802.x>
2. Lewandowsky S., Ecker U. K. H., Seifert C. M., Schwarz N., Cook J. Misinformation and Its Correction: Continued Influence and Successful Debiasing. *Psychological science in the Public Interest*. 2012. Vol. 13. Issue 3. P. 106–131.
DOI: <https://doi.org/10.1177/1529100612451018>
3. Lewandowsky S., Oberauer K. NASA Faked the Moon Landing – Therefore, (Climate) Science Is a Hoax: An Anatomy of the Motivated Rejection of Science. *Psychological Science*. 2013. Vol. 24. Issue 5. P. 622–633.
DOI: <https://doi.org/10.1177/0956797612457686>
4. Swami V. et al. Lunar Lies: The Impact of Informational Framing and Individual Differences in Shaping Conspiracist Beliefs about the Moon Landings / Swami V., Pietschnig J., Tran U. S., Nader I. W., Stieger S., Voracek M. *Applied Cognitive Psychology*. 2013. Vol. 27. No. 1. P. 71–80.
DOI: <https://doi.org/10.1002/acp.2873>
5. Swami V., Coles R. The Truth is Out There: Belief in Conspiracy Theories. *The Psychologist*. 2010. Vol. 23. No. 7. P. 560–563.

6. Swami V., Chamorro-Premuzic T., Furnham A. Unanswered Questions: A Preliminary Investigation of Personality and Individual Difference Predictors of 9/11 Conspiracist Beliefs. *Applied Cognitive Psychology*. 2010. Vol. 24. No. 6. P. 749–761. DOI: <https://doi.org/10.1002/acp.1583>
7. Uscinski J. E., Klofstad C., Atkinson M. D. What Drives Conspiratorial Beliefs? The Role of Informational Cues and Predispositions. *Political Research Quarterly*. 2016. Vol. 69. No. 1. P. 57–71.
8. Uscinski J. E. When Does the Public's Issue Agenda Affect the Media's Issue Agenda (and Vice-Versa)? Developing a Framework for Media-Public Influence. *Social Science Quarterly*. 2009. Vol. 90. No. 4. P. 796–815. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1540-6237.2009.00663.x>
9. Douglas K. M., Sutton R. M. The hidden impact of conspiracy theories: Perceived and actual influence of theories surrounding the death of Princess Diana. *The Journal of Social Psychology*. 2008. Vol. 148. No. 2. P. 210–222. DOI: [10.3200/SOCP.148.2.210-222](https://doi.org/10.3200/SOCP.148.2.210-222)
10. Douglas K. M., Sutton R. M., Cichocka A. The Psychology of Conspiracy Theories. *Current Directions in Psychological Science*. 2017. Vol. 26. Issue 6. P. 538–542. DOI: <https://doi.org/10.1177/0963721417718261>
11. Ballová Mikušková E. Conspiracy Beliefs of Future Teachers. *Current Psychology*. 2018. Vol. 37. No. 3. P. 692–701. DOI: [10.1007/s12144-017-9561-4](https://doi.org/10.1007/s12144-017-9561-4)
12. Grzesiak-Feldman M. The Effect of High-Anxiety Situations on Conspiracy Thinking. *Current Psychology*. 2013. Vol. 32. No. 1. P. 100–118. DOI: [10.1007/s12144-013-9165-6](https://doi.org/10.1007/s12144-013-9165-6)
13. Jarrett G. Conspiracy Theories of Consciousness. *Philosophical Studies*. 1999. Vol. 96. No. 1. P. 45–58.
14. Grebe E., Nattrass N. AIDS Conspiracy Beliefs and Unsafe Sex in Cape Town. *AIDS and Behavior*. 2012. Vol. 16. No. 3. P. 761–773. DOI: [10.1007/s10461-011-9958-2](https://doi.org/10.1007/s10461-011-9958-2)
15. Абрамов Ф. В. Маніпулювання суспільними настроями як чинник неефективності неформальних правил. *Бізнес Інформ*. 2018. № 11. С. 8–13. URL: https://www.business-inform.net/export_pdf/business-inform-2018-11_0-pages-8_13.pdf
16. Абрамов Ф. В. Суспільні настрої як фактор динаміки антикорупційних формальних правил. *Бізнес Інформ*. 2018. № 12. С. 26–31. URL: https://www.business-inform.net/export_pdf/business-inform-2018-12_0-pages-26_31.pdf
17. Абрамов Ф. В. Неосвіченість суспільства як фактор поширення маніпулювання суспільними настроями. *Бізнес Інформ*. 2019. № 6. С. 8–12. DOI: <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2019-6-8-13>
18. Абрамов Ф. В. Общественное мнение как неформальный институциональный фактор неэффективности формальных правил. *Вісник Національного технічного університету «ХПІ». Серія «Технічний прогрес і ефективність виробництва»*. 2012. № 14. С. 3–6. URL: http://repository.kpi.kharkov.ua/bitstream/KhPI-Press/10522/1/vestnik_HPI_2012_14_2_Abramov_Obshchestvennoe.pdf
19. Абрамов Ф. В. Критерии эффективности формальных правил и их влияние на экономическое развитие. *Вісник Одеського національного університету ім. І. І. Мечнікова*. 2011. Т. 16. Вип. 20. С. 7–13. URL: http://visnyk-onu.od.ua/journal/2011_16/01.pdf
20. Абрамов Ф. В. Заходи з попередження маніпулювання суспільними настроями. *Бізнес Інформ*. 2019. № 11. С. 22–27. DOI: <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2019-11-22-27>
21. Абрамов Ф. В. Індукований опір суспільства та заходи його попередження. *Бізнес Інформ*. 2020. № 5. С. 22–28. DOI: <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2020-5-22-28>
22. Абрамов Ф. В. Чинники сталості умовно неефективних формальних правил. *Вісник Національного технічного університету «ХПІ». Серія «Технічний прогрес та ефективність виробництва»*. 2015. № 26. С. 125–131. URL: http://repository.kpi.kharkov.ua/bitstream/KhPI-Press/16479/1/vestnik_HPI_2015_26_Abramov_Chynnyky_stalosti.pdf
23. Абрамов Ф. В. Факторы устойчивости формальных правил. *Вісник Національного технічного університету «ХПІ». Серія «Технічний прогрес і ефективність виробництва»*. 2012. № 25. С. 122–127. URL: http://repository.kpi.kharkov.ua/bitstream/KhPI-Press/10544/1/vestnik_HPI_2012_25_2_Abramov_Factory.pdf

REFERENCES

- Abramov, F. V. "Chynnyky stalosti umovno neefektyvnykh formalnykh pravyl" [Factors of Constancy of Conditionally Ineffective Formal Rules]. *Visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu "KhPI". Seriya "Tekhnichniy prohres ta efektyvnist vyrobnytstva"*, no. 26 (2015): 125-131. http://repository.kpi.kharkov.ua/bitstream/KhPI-Press/16479/1/vestnik_HPI_2015_26_Abramov_Chynnyky_stalosti.pdf
- Abramov, F. V. "Faktery ustoychivosti formalnykh pravyl" [Stability Factors of Formal Rules]. *Visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu "KhPI". Seriya "Tekhnichniy prohres i efektyvnist vyrobnytstva"*, no. 25 (2012): 122-127. http://repository.kpi.kharkov.ua/bitstream/KhPI-Press/10544/1/vestnik_HPI_2012_25_2_Abramov_Factory.pdf
- Abramov, F. V. "Indukovanyi opir suspilstva ta zakhody yoho poperedzhennia" [The Induced Resistance of Society and Measures to Prevent It]. *Biznes Inform*, no. 5 (2020): 22-28. DOI: <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2020-5-22-28>
- Abramov, F. V. "Kriterii effektivnosti formalnykh pravyl i ikh vliyaniye na ekonomicheskoye razvitiye" [Criteria of Efficiency of Formal Rules]. *Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu im. I. I. Mechnikova*, vol. 16, issue 20 (2011): 7-13. http://visnyk-onu.od.ua/journal/2011_16/01.pdf
- Abramov, F. V. "Manipulivannia suspilnymy nastroiamy yak chynnyk neefektyvnosti neformalnykh pravyl" [Manipulating the Public Moods as a Factor in the Inefficiency of Informal Rules]. *Biznes Inform*, no. 11 (2018): 8-13. https://www.business-inform.net/export_pdf/business-inform-2018-11_0-pages-8_13.pdf
- Abramov, F. V. "Neosvichenist suspilstva yak faktor poshyrennia manipulivannia suspilnymy nastroiamy" [The Society's Lack of Education as a Factor in the Spread

- of Manipulation with Public Sentiment]. *Biznes Inform*, no. 6 (2019): 8-12.
DOI: <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2019-6-8-13>
- Abramov, F. V. "Obshchestvennoye mneniye kak neformalnyy institutsionalnyy faktor neeffektivnosti formalnykh pravil" [Public Opinion as an Informal Institutional Factor in the Ineffectiveness of Formal Rules]. *Visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu "KhPI". Seriya "Tekhnichniy prohres i efektyvnist vyrobnytstva"*, no. 14 (2012): 3-6. http://repository.kpi.kharkov.ua/bitstream/KhPI-Press/10522/1/vestnik_HPI_2012_14_2_Abramov_Obshchestvennoe.pdf
- Abramov, F. V. "Suspilni nastroi yak faktor dynamiky antykoruptsiinykh formalnykh pravyl" [The Public Sentiments as a Factor in the Dynamics of Anti-Corruption Formal Rules]. *Biznes Inform*, no. 12 (2018): 26-31. https://www.business-inform.net/export_pdf/business-inform-2018-12_0-pages-26_31.pdf
- Abramov, F. V. "Zakhody z poperedzhennia manipuliuvania suspilnymy nastroiaymy" [Measures to Prevent Manipulation with Public Sentiments]. *Biznes Inform*, no. 11 (2019): 22-27.
DOI: <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2019-11-22-27>
- Balova Mikuskova, E. "Conspiracy Beliefs of Future Teachers". *Current Psychology*, vol. 37, no. 3 (2018): 692-701.
DOI: 10.1007/s12144-017-9561-4
- Douglas, K. M., and Sutton, R. M. "The hidden impact of conspiracy theories: Perceived and actual influence of theories surrounding the death of Princess Diana". *The Journal of Social Psychology*, vol. 148, no. 2 (2008): 210-222.
DOI: 10.3200/SOCP.148.2.210-222
- Douglas, K. M., Sutton, R. M., and Cichocka, A. "The Psychology of Conspiracy Theories". *Current Directions in Psychological Science*, vol. 26, no. 6 (2017): 538-542.
DOI: <https://doi.org/10.1177/0963721417718261>
- Grebe, E., and Natrass, N. "AIDS Conspiracy Beliefs and Unsafe Sex in Cape Town". *AIDS and Behavior*, vol. 16, no. 3 (2012): 761-773.
DOI: 10.1007/s10461-011-9958-2
- Grzesiak-Feldman, M. "The Effect of High-Anxiety Situations on Conspiracy Thinking". *Current Psychology*, vol. 32, no. 1 (2013): 100-118.
DOI: 10.1007/s12144-013-9165-6
- Jarrett, G. "Conspiracy Theories of Consciousness". *Philosophical Studies*, vol. 96, no. 1 (1999): 45-58.
- Lewandowsky, S., Stritzke, W. G. K., Oberauer, K., Morales, M. "Memory for Fact, Fiction, and Misinformation: The Iraq War 2003". *Psychological Science*, vol. 16, no. 3 (2005): 190-195.
DOI: <https://doi.org/10.1111/j.0956-7976.2005.00802.x>
- Lewandowsky, S. et al. "Misinformation and Its Correction: Continued Influence and Successful Debiasing" / Lewandowsky, S., Ecker, U. K. H., Seifert, C. M., Schwarz, N., Cook, J. *Psychological science in the Public Interest*, vol. 13, no. 3 (2012): 106-131.
DOI: <https://doi.org/10.1177/1529100612451018>
- Lewandowsky, S., and Oberauer, K. "NASA Faked the Moon Landing – Therefore, (Climate) Science Is a Hoax: An Anatomy of the Motivated Rejection of Science". *Psychological Science*, vol. 24, no. 5 (2013): 622-633.
DOI: <https://doi.org/10.1177/0956797612457686>
- Swami, V. et al. "Lunar Lies: The Impact of Informational Framing and Individual Differences in Shaping Conspiracist Beliefs about the Moon Landings" / Swami, V., Pietschnig, J., Tran, U. S., Nader, I. W., Stieger, S., Voracek, M. *Applied Cognitive Psychology*, vol. 27, no. 1 (2013): 71-80.
DOI: <https://doi.org/10.1002/acp.2873>
- Swami, V., and Coles, R. "The Truth is Out There: Belief in Conspiracy Theories". *The Psychologist*, vol. 23, no. 7 (2010): 560-563.
- Swami, V., Chamorro-Premuzic, T., and Furnham, A. "Unanswered Questions: A Preliminary Investigation of Personality and Individual Difference Predictors of 9/11 Conspiracist Beliefs". *Applied Cognitive Psychology*, vol. 24, no. 6 (2010): 749-761.
DOI: <https://doi.org/10.1002/acp.1583>
- Uscinski, J. E. "When Does the Public's Issue Agenda Affect the Media's Issue Agenda (and Vice-Versa)? Developing a Framework for Media-Public Influence". *Social Science Quarterly*, vol. 90, no. 4 (2009): 796-815.
DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1540-6237.2009.00663.x>
- Uscinski, J. E., Klostad, C., and Atkinson, M. D. "What Drives Conspiratorial Beliefs? The Role of Informational Cues and Predispositions". *Political Research Quarterly*, vol. 69, no. 1 (2016): 57-71.